

asker ve mühimmat istiyordu. Ancak Osmanlı Devleti bu sırada Rusya ile savaş halinde olduğundan İngiltere'yi karşısına almak istemiyordu. Tıpû Sultan'a gönderilen cevabî mektupta her şeye rağmen barışın korunması tavsiye edilmişti. İstanbul'dan bekledikleri desteği alamayan heyet mensupları benzer taleplerle Paris'e, ardından İngilizler'i krala şikâyet için Londra'ya gitmek üzere ayrıldılar. Bu arada İngiliz, Marata ve Haydarâbâd Nizamlığı askerlerinden oluşan müttefik güçlere karşı yenilgiye uğrayan Tıpû Sultan (1792) bu defa Fransızlar'la bir ittifak girişiminde bulununca İngilizler, III. Selim'e başvurup müslümanların önderi sıfatıyla düşmanlığı sona erdirmesi için Tıpû Sultan'a tavsiyede bulunmasını istediler. Bunun üzerine III. Selim, Tıpû Sultan'a Rebîülâhîr 1213 (Eylül 1798) tarihinde bir mektup göndererek Fransızlar'ın Mısır'ı işgallerinden söz etti; asıl İslâm düşmanının Fransızlar olup amaçlarının İslâm âlemini işgal etmek olduğunu, kesinlikle Fransızlar'a inanılmaması gerektiğini söyledi ve ihtiyaç halinde ara buluculuk yapabileceğini bildirdi. Bu mektuba cevaben Tıpû Sultan, III. Selim'e Fransızlar'a karşı tedbirli davranacağını, ancak İngilizler'e de güvenilemeyeceğini belirten iki mektup daha gönderdiyse de bunlar İstanbul'a ulaşmadan Tıpû Sultan, Srirangapatam savaşında yenilerek hayatını kaybetti (29 Zilkade 1213 / 4 Mayıs 1799). Türbesi Srirangapatam'dadır; burada ayrıca Mescid-i Âlî ve büyük sarayı ile Derya Devlet adlı yazlık kasrı dikkat çeker. Onun ölümünden sonra İngilizler'in Güney Hindistan'da yayılışının önündeki en büyük engel olan Meysûr Sultanlığı toprakları İngiliz hâkimiyetine girdi.

Tıpû Sultan saltanatı sırasında tarımın gelişmesine büyük önem vermiş, imar faaliyetlerinde bulunmuş, barajlar, yollar ve limanlar yaptırmıştır. Sri Lanka, Afganistan, Fransa, Osmanlı ve İran gibi ülkelerle ticareti geliştirmiş, tüccar, âlim ve sanatkarların Meysûr'a gelmesini sağlamıştır. Kendi adına para bastırılmış, yeni takvim, yeni ölçü tartı birimleri ve malî sistem oluşturmuştur. Tıpû Sultan ayrıca Hindistan askerî tarihinde roketin mucidi olarak bilinir; bu roketlerden ikisi Londra'da bulunmaktadır (Royal Artillery Museum). İme ve kitaplara meraklı olan Tıpû Sultan'ın kurduğu zengin kütüphanenin bir bölümü 1806'da İngilizler tarafından Londra'ya, bir bölümü de 1808'de Kalkûta'daki Asiatic Society of Bengal'e nakledilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Nâme-yi Hümâyûn Defteri*, IX, 178, 209-211; Mir Hussain Ali Khan Kirmani, *History of Tipu Sultan* (trc. W. D. Miles), Lahore 1974; G. P. Taylor, *The Coins of Tipu Sultan*, Oxford 1914; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 156, 160, 161; Mohibbul Hasan Khan, *History of Tipu Sultan*, Calcutta 1951; a.m.f., *Tipu Sultan's Mission to Constantinople*, Delhi 2005; L. B. Bowring, *Haidar Ali and Tipu Sultan and the Struggle with the Muslim Powers of the South*, New Delhi 1974; B. Sheikh Ali, *Tipu Sultan: A Study in Diplomacy and Confrontation*, Mysore 1982; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara 1997, s. 18-21; N. B. Pande, *Aurangzeb and Tipu Sultan: Evaluation of Their Religious Policies*, Delhi 1997; K. Brittlebank, *Tipu Sultan's Search for Legitimacy: Islam and Kingship in a Hindu Domain*, Delhi 1997; *State and Diplomacy Under Tipu Sultan: Documents and Essays* (ed. Irfan Habib), Delhi 2001; Mohammad Ilyas Nadvi, *Tipu Sultan-A Life History*, Delhi 2004; Hidayat Hossain, "The Library of Tipu Sultan", *IC*, XV (1940), s. 139-167; Yusuf Hikmet Bayur, "Tipu Sultan ile Osmanlı Padişahlarından I. Abdülhamid ve III. Selim Arasındaki Mektuplaşma", *TTK Belleten*, XII/47 (1948), s. 617-654.

AZMI ÖZCAN

TİRAN

Arnavutluk'un başşehri.

Heybetli Dajti dağının (1610 m.) eteklerindeki tepelik alanla verimli ovaların birleştiği kesimde deniz seviyesinden 110 m. yükseklikte yer almaktadır. Tiran adı etrafında birçok faraziye ileri sürülürse de bunlardan hiçbirisi ikna edici görünmez. Tiran 1614 yılından itibaren ortaya çıkan bir Osmanlı şehridir, ancak yöresinde tarih öncesi dönemden kalan yerleşme yerleri olduğu bilinmektedir. Tiran ovasında bulunan İller'e ait pek çok sayıdaki yer adları burada en azından 3000 yıldır Arnavutlar'ın yaşadığını ortaya koyar. Küçük bir kasaba şeklinde Tiran'dan ilk defa, Marin Barletius'un *Tarih*'inden nakledilen 1418 tarihli Venedik belgesinde söz edilir. Bölgenin 835 (1431-32) tarihli ilk Osmanlı tahririnden anlaşıldığına göre bu kesimde bazıları elli hâne, çoğunluğu beş ve yirmi hâne nüfusa sahip köyler vardır, bu durum yörenin nisbeten sık nüfuslu bir iskân alanı olduğunu gösterir. Bunların arasında günümüzde Tiran'ın bir banliyösü durumundaki Kamza köyü de bulunmaktadır. Osmanlı öncesi dönemde yerleşmeler daha çok korunaklı yerlerde, tepelerde iken ovalık kısımda herhangi bir iskân izi görülmez.

Tirana ovası ve aynı adı taşıyan mezrası, İskender Bey ile Osmanlılar arasındaki uzun mücadelelerde (1450-1478) Büyük

Tiran ve Küçük Tiran diye zikredilir. XV. yüzyılın sona ermesiyle birlikte bölgede artan nüfusun etkisiyle ekonomik canlanma görülür. 991 (1583) tarihli *Ohri (Ohrid) Sancağı Defteri*'nde tepelerdeki 110 köy ve kısmen verimli hale getirilen ovadaki 2900 hâne kaydedilir. 1591'de Makedonya'daki Ohri'ye giden Venedikli seyyah Lorenzo Bernado'nun Tiran ovasını geçen yol üzerinde Makedonya'daki Struga'dan gelen ve Lezhë (Leş) Limanı'na hareket eden 500 atlık bir kervan gördüğünü söylemesi Tiran bölgesinden geçen ticaretin önemini ortaya koyar. 1614 yılında Petrela Kalesi yakınındaki Mulleti köyünde Osmanlı asilzadesi Sulejman Bargjini (Berkinzâde) bir cami, hamam, han ve Tiran'da bir imaret yaptırdı; ayrıca pazar yeri ilâve ederek köyün kasabaya dönüşmesine katkıda bulundu. Bu kasaba, Balkanlar'ın içlerine doğru giden büyük ticaret yollarıyla bağlantılı olan ovada bir ticaret merkezi olarak sivrildi; daha verimli bir ekonominin ve daha büyük bir nüfusun temel ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde ortaya çıktı.

1072'de (1661-62) Evliya Çelebi tarafından Tiran'ın bu anlamda canlı bir tasvir yapılır. Zahmetli Kerraba geçidinden gelerek kasabaya ulaşan Evliya Çelebi buranın Ohri sancağına bağlı olduğunu, bir voyvoda ile bir kadının görev yaptığını, birçok camisi, hanları, hamamları, alışveriş yapılan sokakları ve meyve bahçeleri bulunduğunu yazar. Kasaba geniş bir düzlükte kurulmuştur ve bütün binaları kiremitle kaplanmıştır (*Seyahatnâme*, VI, 106). Bu kısa tasvir bir klişe de olsa Tiran'ın köyden kasaba haline geldiğine ve önem kazandığına işaret eder. XVII ve XVIII. yüzyıllarda Tiran tarım ürünlerinin ticaretinin yapıldığı nisbeten küçük bir merkez halinde kaldı. 1769 yılında buradan Venedik'e 2600 varil zeytinyağı ihracatı yapıldığı, pamuklu ve ipeki üretiminin bulunduğu, seramik ve kuyumculuk dahil metal işler ve dericilikle uğraşıldığı dikkati çeker. XVII. yüzyıl resmî Osmanlı kaynakları o dönemde Tiran'ın bir kadılık merkezi olmadığını gösterir. XVIII. yüzyılın sonuna doğru şehir, daha önceden önemli yerleşim birimleri olan Petrela ve Akçahisar'ın (Kruya) önemini kaybedip nüfusun Tiran'a taşınması sebebiyle büyük değer kazandı.

1703'te Tiran'da 400 hâne ve 3000 kişilik nüfusun bulunduğu zikredilir. 1820'de bu rakam iki katından daha fazladır. 1793'te Molla Bey Bargjini (Berkinzâdeler) tarafından büyük bir caminin yapımına başlanması da şehrin önemini gösterir.

TİRAN

Molla Bey şehrin kurucusu olan Sulejman Bargjini'nin soyundan gelmektedir. 1800'den hemen önce Krıyalı olan Toptani ailesi Tiran'a yerleşti. Bu durum, Toptanizâde Kaplan Paşa ile Bargjiniler ve kuzeydeki İşkodra bölgesinden Buşatlı İbrâhim Paşa arasında uzun sürecek bir savaşa yol açtı. Savaşın sonuçlarından biri 1614'te kuruluşunun ardından Tiran'ın ilk hıristiyan sakinlerinin ortaya çıkışıdır. Zira Korça ve Pogradec bölgesinden göç eden Ortodoks Ulahlar bu bölgeye iskân edildi. Bunlar Tiran'a yerleştikten sonra şehirde ilk kiliselerini inşa ettiler. Savaşın bir diğer neticesi Molla Bey Camii'nin, bunun oğlu Edhem Bey tarafından tamamlandığı 1238 (1822-23) yılına kadar inşa halinde kalmasıdır. Cami inşasının hikâyesi Türkçe yazılmış iki büyük kitâbede yer alır. Caminin dışı kadar içi de geç Avrupa ve Osmanlı tarzının bir karışımı olan canlı duvar boyamalarıyla süslenmiştir. Bu cami Tiran'da ayakta kalan tek camidir.

Pek çok Batılı seyyah XIX. yüzyıl Tiran'ını misafirperver, müreffeh ve temiz bir şehir diye tanımlar. Georg von Hahn etrafi uzun kavaklar ve selvi ağaçlarıyla çevrilmiş, canlı biçimde boyalı camilerden hayranlıkla söz eder. 2000 hânesi olan Tiran'da sadece 100 hâne müslümanlara aittir. 1858'de Fransız konsolosu H. Hecquard ci-

varındaki verimli ova kadar şehrin güzel karakterini vurgular, bunun yanında Tiran'ın Arnavutluk'un en "oryantal" (Doğu görünümü) şehri olduğunu belirtir. XX. yüzyılın başlarında İppen Tiran'ın büyüdüğünü kaydeder. Bu dönemde Tiran'ın 13.000'i müslüman, 1300'ü Ortodoks, geri kalanı Katolik toplam 15.000 kişilik nüfusu vardır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında el sanatları, hizmet ve ticaret erbabının 400 civarında dükkânı bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bunların sayısı 730'a çıktı. Bu devirde Tiran pazarında yıllık 100.000 m. yün ve pamuklu elbise, abâ ve 160.000 m. yüksek kalitede kadife satılıyordu. Osmanlı döneminin sonunda Tiran'da kırk cami ve mescid bulunduğu ifade edilir.

1310 (1892-93) tarihli *İşkodra Vilâyeti Salnâmesi*, Tiran'ın 1023 (1614) yılında İran'daki savaşta hayatını kaybeden Süleyman Paşa tarafından kurulduğunu belirtir. Buna göre paşanın cenazesi Tiran'a götürülerek yaptırıldığı caminin bitişiğinde yer alan tekkeye defnedilmiştir. Tiran kazası 101 köyü içermekte, 31.383'ü müslüman olan toplam 32.322 kişilik nüfusa sahip bulunmaktadır. Nüfusun geri kalanı Ortodoks veya Katolik'tir. Kazada altı cami, elli dokuz mescid, kırk yedi tekke ve zâviye, bir medrese, bir rüşdiye, on üç ibtidâî mektep, bir Rum, bir Katolik mektebi, iki Rum ve bir Katolik kilisesi vardır. Bunların dışında bir hamam, bir saat kulesi, otuz bir han, yirmi meyhane ve bir eczahane mevcuttur. *Kâmûsü'l-a'lâm'a* göre ise İşkodra vilâyetine bağlı Draç (Durazzo) sancağındaki Tiran 17.000 kişilik nüfusa sahip bir kaza merkezidir.

Balkan savaşları esnasında (1912-1913) Tiran öncelikle Sırp ordusu tarafından işgal edildi. 1913'te yeni bir grup Makedonya'nın batısındaki Debre'den şehre gelip yerleşti. Ardından bir liman şehri olan Draç'ın eski sakinlerinin iskân edildiği yeni bir mahalle ortaya çıktı. 1920 Ocak ayı sonunda Luşinye'de (Lushnjë) yapılan millî kongre esnasında Tiran yeni Arnavutluk Devleti'nin başşehri ilân edildi. Bu durum şehrin dış görünümünde büyük bir değişim başlattı ve gelişmesine yol açtı. Tiran'ın 1938'de 25.000 nüfusu vardı. Kral Ahmed Zogu idaresi döneminde özellikle İtalyan işgalinde (1939-1943) büyük bir yapılanma hareketi başlatıldı. Kral için bir saray, ayrıca pek çok sayıda bakanlık binası inşa edildi. Şehrin tren istasyonu ile birlikte yeni merkezin eksenini değiştirdi. Ortadaki Skenderbeg (İskender Bey Meydanı) şehrin

merkezi ve mimari belirleyicisi oldu. Meydandaki en önemli yerlerden biri de Edhem Bey Camii ile yanındaki 1830 tarihli Saat Kulesi'dir.

II. Dünya Savaşı'nda şehir, 27 Ekim – 17 Kasım 1944 arasında işgalci Alman güçleriyle komünist gerillalar arasındaki şiddetli çatışmalarda çok zarar gördü. Bu mücadele esnasında 1023 (1614) tarihli eski cami (Xhamia ë Vjeter) yıkıldı. Özgürlüğün ardından çok sert bir komünist diktatörlük iktidarı ele geçirdi ve çeşitli yaptırımlar uyguladı. Savaşın sonraki yıllarda Tiran ülkenin büyük bir endüstri merkezi olma yönünde yeniden yapılandı. Bu durum hızlı bir nüfus artışına yol açtı. 1957'de Tiran'da ilk Arnavutluk Tiran Üniversitesi kuruldu, ardından kültürel yapılar inşa edildi. 1967'de Arnavutluk kültür devrimi esnasında bütün dinler ortadan kaldırıldı ve din mensupları baskı altında tutuldu. Daha sonra camiler, tekkeler, kiliseler ve manastırlar yıkıldı. Sadece sanatsal değeri olan büyük yapılar sağlam bırakıldı, bunlar itinalı biçimde onarıldı.

1990 yılında komünist diktatörlüğün sona ermesinin ardından çeşitli dinler yeniden canlandı ve kurumlaştı. Günümüzde Tiran şehrinde bir Roma Katolik ve bir Ortodoks başpiskoposluğu, bir medrese ve bir Katolik üniversitesi bulunmaktadır. Halvetiye tarikatına ait tekke millî kütüphane

Tiran'daki Tarih ve Etnografya Müzesi'nin içinden bir görünüş

Tiran'da Edhem Bey Camii ve Saat Kulesi

nenin arkasındaki eski alanda 1990'da yeniden inşa edildi. 1991'de, bir zamanlar çok önemli olan Bektaşî tarikatına ait tekke şehrin ucunda yer alan diğer bir tekke ile birlikte tekrar aktif hale getirildi ve Baba Reşad liderliğinde görkemli bir Bektaşî merkezi yapıldı; 1998'de Rifâî tekkesi yeniden inşa edildi. Komünizmin çökmesinden sonraki ilk on yılda Tiran'da büyük bir nüfus patlaması oldu. Ancak bu durum plansız ve karmaşık biçimde yüksek binaların yapımına, her yerde gecekonduların ortaya çıkmasına ve kamusal alandaki yerlerde yasak yapıların artışına yol açtı. 2000 yılından günümüze kadar Tiran Belediyesi büyük bir alt yapı düzenleme hamlesi başlatarak yeni yollar yaptı, parklar ve yeşil alanlar kurdu, halkın huzurunu sağlayacak önemli tedbirler aldı. 2006 Aralık ayında Tiran'ın nüfusu kayıtlı olmayan pek çok kişiye rağmen 600.339 idi. Resmî kaynaklara göre gerçek sayı 895.000'e yaklaşmaktadır. Diğer eski komünist ülkelere göre Tiran'da çeşitli dinî cemaatler arasındaki iç içe yaşam dikkat çekecek biçimde uyumludur.

BİBLİYOGRAFYA :

Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid (nşr. Halil İnalıcık), Ankara 1954, s. 103; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, 106; G. von Hahn, *Albanische Studien*, Jena 1854, s. 868-886; H. Hecquard, *Histoire et description de la haute Albanie*, Paris 1858, s. 255-256; *İşkodra Vilâyeti Salnâmesi*, İstanbul 1310, s. 114-121; A. Degrand, *Souvenirs de la haute Albanie*, Paris 1904, s. 183-194; Theodore Ippen, "Von Alessio über Kroja nach Tirana und Ismi", *Zur Kunde der Balkanhalbinsel* (ed. C. Patsch), Wien-Leipzig 1904, s. 79-80; *Guide d'Albanie* (ed. Çun Jonuzi), Tirana 1958, s. 220-233; A. Meksi – G. Frasherî, "Arhitektura dhe restaurimi i xhamisë së Haxhi Ethem Beut e Tiranës", *Monumente historike në vendim tonë*, Tirana 1978, s. 110-114; Koço Miho, *Trajta të profilist urbanistik të qytetit të Tiranës (prej fillimeve deri më 1944)*, Tirana 1987; a.m.f., "Kontributi i traditës vendëse ne arkitekturën e xhamisë të Tiranës", *Monumentet*, sy. 11, Tirana 1976, s. 191-198; Z. Shkodra, *La ville albanaise au cours de la renaissance nationale*, Tirana 1988, tür.yer.; a.m.f., "Tirana-Capital City of Albania", *Hauptstädte in Südosteuropa* (ed. H. Heppner), Wien 1994, s. 133-147; a.m.f., "Les marchés albanaise au XVIIIe siècle", *St.A*, III/1 (1966), s. 159-172; M. Kiel, *Ottoman Architecture in Albania, 1384-1912*, İstanbul 1990, s. 249-265; Q. Butka, "Fshati, qyteti, kryeqyteti", *Përpjekta Shqipëtare*, II/16, Tirana 1938, s. 171-176; Kristo Frasherî, "Fillimet e historisë së Tiranës", *Buletin per shkencat shoqërore*, sy. 2, Tirana 1955, s. 126-145; Emin Riza – Koço Zhaka, "Banesa Tiranasa", *Monumentet*, sy. 2 (1971), s. 113-127; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 1717; Hasan Kaleshi, "Tiran", *İA*, XII/1, s. 376-379; Nathalie Clayer, "Tiran", *EI²* (Fr.), X, 533-534.

MACHIEL KIEL

TİRE

İzmir iline bağlı tarihi bir ilçe merkezi.

Küçük Menderes nehrinin 6 km. güneyinde, Aydın dağları adı verilen sıradağlara ait Güme (Kestane) dağının kuzey eteklerinde eğimli bir yüzeyde kurulmuştur. Tarih boyunca Thira, Thyeira, Tyrha, Thyra, Teira, Apeteria ve Arkadiapolis gibi isimlerle anılan kasabanın ne zaman kurulduğu kesinlikle belli değilse de milattan önce 1340'larda varlığı bilinmektedir. Bu tarihlerde Hititler'in Ahhiyava adı verilen krallık bölgesi içinde yer almaktaydı. Ardından önce Frigler'in, daha sonra Lidyalılar'ın hâkimiyetine girdi. Milattan önce 652-630 yıllarında bir süre Kimmerler'in, milattan önce 546'da Persler'in eline geçti. Büyük İskender'in hâkim olduğu Tire ve çevresi onun ölümünün ardından Bergama Krallığı'na intikal etti. Bu dönemde gelişip zenginleşti, zenginlerin yazlık olarak kullandığı bir şehir haline geldi. Roma hâkimiyeti sırasında 260'ta büyük bir depremle harap oldu. Bizans'ın elinde Thria ismiyle Asia eyaletinin piskoposluk merkeziydi. 697'de müslümanların eline geçti; 718'de Bizanslılar'ca geri alındı. Malazgirt Savaşı'nın ardından Selçuklu akınları buraya kadar uzandı ve 1072'de Büyük Selçuklular'ın hâkimiyetine girdi. Haçlı seferlerinde istilâya uğrayan kasaba Kılıcarslan'ın kumandanı Şemseddin Bey tarafından 1186'da fethedildi. Beylikler döneminde Mente-

şe Bey'in damadı Sasa Bey, Tire ve çevresinde hâkimiyet kurdu. Daha sonra Aydınnoğlu Mehmed Bey burayı aldı. Gazi Umur Bey zamanında medreseler, camiler ve çeşmelerle imar edildi. Sulama kanallarıyla ziraat geliştirildi. 1390'da Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katıldı. Timur istilâsının (1402) ardından Aydınnoğulları şehri geri aldı. 1423'te II. Murad burada yeniden hâkimiyet kurdu ve kasaba Anadolu beylerbeyliğine bağlı Aydın sancağının merkezi oldu.

Beylikler devrinden itibaren diğer bazı Anadolu şehirlerinde görüldüğü gibi Tire de iki merkezli (nefs) olarak gelişme gösterdi. "Nefs-i Tire" diye anılan asıl yerleşimin dışında Aydınnoğlu İsmâ Bey'in kızı Hafsa Hatun'un yaptırdığı külliye'nin (zâviye) vakfı şeklinde ortaya çıkan, bugünkü Değirmendere semtinin bulunduğu bölgeye merkezlik eden, "Nefs-i Bâdemiyê" denilen ikinci bir yerleşim daha teşekkül etti. Eski vakıf defterleri mevcut olmadığı için Kanûnî Sultan Süleyman dönemi muhasebe defterine kadar (BA, TD, nr. 166) Nefsibâdemiyê'deki iskân ve nüfus hakkında bilgi yoktur. XVI. yüzyıldan sonra şehrin fizikî gelişimi neticesinde iki merkez birleşti.

880 (1475-76) tarihli tahrirde sancak beyi hassı arasında görünen Tire'nin yirmi altı mahallesi vardı ve 989 hâne, 183 müccerret (bekâr) olmak üzere toplam 1172 erkek nüfus tesbit edilmişti. Buna göre toplam nüfusu 5100 kişi kadardı. En kalabalık mahalleler Taşpazar (104 hâne), So-

Tire'den bir görünüş

